

Жилюк С. І.,

доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”

ВІДГУК НА ДИСЕРТАЦІЮ ВІКТОРІЇ АНДРІЇВНИ БІЛИК

“ГРЕКО-УНІАТСЬКА ЦЕРКВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У 30-Х РР. ХІХ СТ.”

(Захист відбувся 16 грудня 2009 Р.)

Суспільно-релігійні зміни, що відбулись в Україні впродовж останнього двадцятиліття, викликали низку найрізноманітніших за характером проблем. Деякі з них набули хронічних ознак політичного протистояння і слугують реальним дестабілізуючим фактором (йдеться, насамперед, про протистояння між УПЦ Київського і УПЦ Московського патріархатів). Викликає повне занепокоєння і поступове розширення впливу Римо-Католицької церкви, в громадах якої частка українців дедалі збільшується. Інтенсивний розвиток Греко-Католицької церкви в західних областях може зумовити поширення її, у недалекому майбутньому, в інших регіонах, передовсім на теренах Правобережжя в сучасних умовах, коли феномен “парафіяльної цивілізації” втрачається і відбуваються процеси перевіднайдення релігійних ідентичностей (перехід віруючих від однієї конфесії до іншої), поширення мережі Греко-Католицької церкви за рахунок навернення потенційно православного населення не виключається. І такі прогнози вже зроблені релігієзнавцями (В. Єленський. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.).

Цілком очевидно, що у процесі поглиблення зазначених трансформацій протистояння між православними і греко-католиками не обмежиться зверненнями до історичної пам’яті і полемікою чи аргументами про церковне відродження на своїх колишніх “канонічних” територіях, з одного боку, та прозелітизм – з іншого, а набуде реального змісту. З огляду на це, у пошуку шляхів щодо мінімізації можливого протистояння не можна

ігнорувати історичним досвідом державно-церковних та міжконфесійних відносин. Тому дисертаційне дослідження Вікторії Білик має очевидний прикладний вимір. Оскільки на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. доволі виразно проявлялися суперечності між унією та православ'ям, звернення власне до цього історичного досвіду цілком виправдане. Крім того, науковий інтерес до обраної теми посилюється тим, що контекст зазначених суперечностей зумовлений зіткненням на просторі Правобережжя, особливо Волині, західно-католицької та східно-православної культурних традицій. Сутність одного із векторів цього зіткнення – боротьба царського самодержавства і російського православ'я проти унійної (української) церковної традиції – чітко відображена у дисертації. У вирішенні означеної проблеми акцент дисертантки на Волинський регіон концептуально правильний.

Важливо, що дисертаційна робота є не тільки складовою частиною держбюджетної теми, але виконана в рамках інших наукових програм: державної “Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2010 р.” та регіональної “Програми розвитку культури, мистецтва та туризму у Волинській області на період 2006-2010 рр.”, що додатково актуалізує запропоновану дисертаційну тему.

Чітке визначення об'єкт-предметної сфери дослідження, мети та дослідницьких завдань дали можливість Вікторії Андріївні досягти вагомих наукових результатів, які у з'ясуванні багатьох питань у вітчизняній історіографії ще не знайшли належного розв'язання. Погоджуємось із її висновком, що в польській, російській, радянській, українській історіографії та загалом сучасній науці внутрішньоконфесійне становище Греко-уніатської церкви досліджуваного періоду спеціальними комплексними монографічними роботами не висвітлене, хоча значна частина праць є дотичною до теми дисертації (с. 18-24).

Серед позитивних здобутків дисертантки, варто відзначити, насамперед, виявлення, опрацювання та введення до наукового обігу широкого кола неопублікованих джерел, особливо актів візитацій. Аналіз цих документів дав можливість показати особливості парафіяльного життя: вивчити питання церковного землеволодіння, забезпеченості храмів необхідними предметами культу чи богослужбовою літературою, матеріального становища парафіяльного духовенства (с. 123-124). Побіжно зауважимо, що переважна частина актів візитацій (результатів перевірок) написані доволі специфічною і складною для прочитання мовою. Тому звернення дисертантки до цього першоджерела та опрацювання нею значної кількості актів візитацій характеризує Вікторію Андріївну як сумлінного дослідника.

У вирішенні дисертаційної проблеми дисертантка цілком логічно спочатку розкриває політику царського самодержавства щодо Греко-уніатської церкви, а надалі, у третьому і четвертому розділах, висвітлює внутрішньоконфесійне становище церкви – відповідно парафіяльне та чернече життя у різноманітності його виявів. Разом з тим, у дослідженні конкретних питань вона у більшості випадків не обмежується поданням фактичного матеріалу, а намагається розглядати їх у ширшому контексті, дотримуючись принципу історизму та застосовуючи більшою чи меншою мірою компаративний аналіз. Наприклад, у підрозділі 2.1. “Приєднання уніатів до Православної церкви у 1794-1796 рр.” дисертантка розглядає процес навернення уніатів до православ’я також на білоруських землях (с. 43), що дозволило їй глибше проаналізувати особливості політики царського самодержавства на інкорпорованих землях наприкінці XVIII ст. У підрозділі досить змістовно показано і запровадження нового церковно-адміністративного поділу, і заходи влади щодо масового приєднання уніатів (с. 45-47). Висновок дисертантки про те, що ліквідація уніатської церкви здійснювалась жорстокими методами (за допомогою поліції і військових загонів) з метою усунення її із суспільно-релігійного життя краю, цілком обґрунтований і базується на результатах як попередніх, так і власних досліджень (с. 48).

У наступному підрозділі дисертантка звертає увагу, що за часів царювання Павла I відбувається послаблення тиску на Греко-уніатську церкву, внаслідок чого відновлюється у 1798 р. Луцька греко-уніатська єпархія та поживається життя унійних парафій (с. 64-65, 70-72). Але така політика відносної лібералізації тривала недовго. Вона кардинально змінюється за царювання Миколи I, коли влада розпочала організаційні заходи щодо остаточної ліквідації Греко-уніатської церкви (с. 75-77). Дуже позитивно, що Вікторія Андріївна відзначила роль новосформованої царським урядом й, відповідно, контрольованої владою унійної ієрархії на чолі з Йосипом Семашком у процесі підготовки ліквідаційного собору 1839 р.

Вона справедливо зауважує, що Полоцький собор 1839 р., на якому було проголошено “акт возз’єднання” Греко-уніатської церкви з Російською православною церквою, був скликаний з метою показати акт ліквідації як бажання самих греко-уніатів (с. 87). Дисертантка виявила, що факт підписання “акту возз’єднання” не викликав масового спротиву віруючих. Набагато більший опір вони проявили у випадках переобладнання унійних храмів за зразком російського православ’я. Між тим, як зазначається в дисертації, не зважаючи на офіційне проголошення возз’єднання Греко-уніатської церкви з православною, частина уніатів продовжувала чинити опір (с. 90-93).

Другий розділ роботи присвячений аналізу структури “нової” Луцької уніатської єпархії в роки її існування (1798-1828). Дисертантка показала склад і функції консисторії – церковно-адміністративного органу єпархії (с. 100-101), відтворила церковно-адміністративний поділ єпархії, що відображено у додатку Б (с. 178-179). Огляд унійних парафій по деканатах та здійснені підрахунки кількості парафіян у них дозволили Вікторії Андріївні висновок про те, що найміцніші позиції Греко-уніатська церква мала у Волинській губернії, де зосереджувалося найбільше її парафій. Натомість, у Київській губернії греко-уніатських парафій було значно менше, а у Подільській губернії в першій чверті ХІХ ст. їх майже не залишилося внаслідок масового переходу уніатів на православ'я наприкінці ХVІІІ ст. (с. 106-111).

Про забезпеченість унійних парафій храмами (церквами і каплицями) свідчить таблиця, наведена на с. 114. Дисертантка виявила, що стан греко-уніатських храмів у 1820-х рр. був незадовільний, багато церков потребували капітального ремонту (с. 116).

Визначаючи соціальне походження парафіяльних священників, дисертантка приходять до висновку, що в переважній більшості вони були представниками духовного стану, рідше – вихідцями з міщан чи дрібної шляхти (с. 118). Освітній рівень парафіяльного духовенства не був високим. Загалом майбутні священники закінчували монастирські духовні чи світські школи, окремі мали домашню освіту, і тільки деяким вдавалося здобути духовну професійну освіту в єпархіальних семінаріях (с. 122).

Щодо матеріального становища парафіяльного духовенства, в дисертації з'ясовано, що церковні фондуші, як правило, були недостатніми для забезпечення священника і його сім'ї, тому він був змушений шукати додаткових джерел доходів. Ще гіршим було становище “безмісних” священників, які залишилися без парафій. За дослідженням дисертантки, вони, щоб мати засоби існування, часто прислужували в римо-католицьких костельох та орендували землю для ведення господарства. За таких обставин окремі переходили на православ'я, деякі – жебракували (с. 123 – 125).

Вагомим здобутком дисертаційного дослідження є висвітлення питання освітньої і благодійної діяльності парафіяльних церковних братств. На основі документів дисертантка з'ясувала, що парафіяльні школи, як правило, діяли у великих парафіях. На їх утримання братства виділяли кошти з церковних прибутків (с. 127). Крім того, окремі парафіяльні громади утримували шпиталі і притулки для вбогих (с. 128), що свідчать про певну соціальну активність Греко-уніатської церкви.

Четвертий розділ дисертації присвячений діяльності василіанських монастирів Правобережної України. Дисертантка доводить, що само-

державна влада розглядала Василянський чин як опору Греко-уніатської церкви, тому прагнула його знищити (с. 136).

Процес закриття василянських монастирів на Правобережній Україні загалом висвітлений в історіографії. Тому більшою мірою заслуговує уваги дисертаційне дослідження культурно-освітньої діяльності василянських монастирів. Дисертантка розкрила систему василянських освітніх закладів у другій половині XVIII ст., виділила кілька типів навчальних закладів, які утримували монастирі: духовні (семинарії, новіціати) та світські (публічні та парафіяльні школи). До того ж вона проаналізувала нормативні акти, якими регулювалося функціонування цих навчальних закладів, показала соціальний склад учнів, вчителів, деякі особливості навчального процесу у василянських школах (с. 150-154).

Окремої уваги заслуговує також висвітлення видавничої діяльності василянських монастирів, зокрема Почаївського. Дисертантка зробила огляд видань Почаївської друкарні і з'ясувала, що в монастирі видавалася не лише богослужбсва література, але й книги іншого призначення. У висновку вона справедливо зауважує, що активна освітня і видавнича діяльність монастирів зумовлювала формування бібліотек, які були майже при кожній обителі. Кількість книг у бібліотеках залежала, звичайно, від матеріального становища того чи іншого монастиря. Разом з тим аналіз актів візитацій дозволив дисертантці зробити висновок, що окремі монастирі мали великі бібліотеки (с. 160-163).

До вагомих здобутків дисертаційної роботи необхідно віднести належний рівень апробації дослідження на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях. Основні результати дослідження відображені також у 15 наукових працях, серед яких шість статей опублікована у фахових виданнях.

Між тим, високо оцінюючи одержані результати дисертаційного дослідження вважаємо за необхідне висловити і деякі зауваження та побажання стосовно окремих аспектів роботи. Насамперед, у здійсненні історіографічного аналізу варто було б застосувати класифіційну схему, як це зробила дисертантка щодо аналізу джерельної бази (с. 30). Адже вдало обрана класифікаційна схема дає можливість охопити аналізом ширше коло різнопланової за характером літератури й, таким чином, глибше розкрити стан наукової розробки конкретних питань та/чи проблеми в цілому. На жаль, поза увагою Вікторії Андіївни залишилось кілька важливих для висвітлення дисертаційної теми наукових праць: зокрема, дисертація Ю. Хитровської “Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – XIX ст. (в контексті політики самодержавства)” (2001 р.), статті Б. Бойка “Міжкон-

фесійне протистояння на Волині наприкінці XVIII – початку XX ст.” (2008 р.), М. Кухарського “Стан Греко-Католицької Церкви під час поділів Польщі XVIII ст.” та ін. Бажано було б використати також більше сучасних узагальнюючих досліджень з проблем державно-церковних і міжконфесійних відносин, соціології релігії, а передусім методологічні напрацювання В. Потульницько (Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 3) та О. Реєнта (Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3).

Використання більшої кількості узагальнюючих праць, де розкриваються методологічні засади вивчення етноконфесійної ситуації чи розглядаються тенденції історико-релігійних трансформацій, значно посилило б теоретичну частину дисертації. Звичайно, вирішення наукової проблеми на основі взаємозв'язку теоретико-методологічних засад і фактичного матеріалу вимагає великого творчого досвіду і високого професіоналізму, що набувається впродовж багатьох років наукової праці. Тому висловлене зауваження треба сприймати лише як побажання у подальших наукових студіях дисертантки.

У висвітленні окремих питань дисертантка обмежується тільки констатацією того чи іншого факту, не заглиблюючись надто у з'ясування справжніх причин явища. Так, тимчасове послаблення тиску щодо Римо-Католицької та Греко-уніатської церков за часів царювання Павла I та Олександра I Вікторія Андріївна пов'язує із ліберальною релігійною політикою цих імператорів (с. 66-67 та ін.), що загалом характерно для російської історіографії. На нашу думку, однак, варто було б змістити акценти: а саме: наголосити, що у 1794 – 1976 рр. внаслідок ліквідації Греко-уніатської церкви та масового приєднання уніатів до православ'я царський уряд забезпечив базисні умови для утвердження і розвитку в регіоні Російської православної церкви. Тому питання остаточної ліквідації унії не стояло так гостро і було справою лише часу.